

Єврейський рух опору в Україні: від контексту до концепту

Анотація. Мета дослідження – комплексний аналіз публікацій з історії єврейського руху опору в Україні та його теоретичне осмислення. **Методологія.** Використано проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-системний методи, а також термінологізації, періодизації, актуалізації, класифікації, історіографічного аналізу й синтезу. **Наукова новизна** полягає у виокремленні єврейського руху опору в Україні у самостійний об'єкт дослідження. На основі широкого кола джерел проаналізовано стан і перспективи студіювання теми, запропоновано періодизацію вивчення проблеми й уточнення термінології. Викладено концептуальний погляд на місце єврейського руху опору в історії антинацистської та антифашистської боротьби. Наголошено на важливості синхронізації категоріально-понятійного апарату при вивченні єврейського руху опору в Україні – з одного боку, та руху опору в Україні загалом – з іншого. Проаналізовано основні історіографічні етапи, визначено головні наукові центри студіювання проблеми, досягнуті результати. **Висновки.** Наголошено на необхідності відрізнити опір євреїв від єврейського опору. Історіографію єврейського руху опору в Україні можна розподілити на два етапи: 1945–1991 рр. і з 1992 р. Після закінчення Другої світової війни радянська влада не дозволяла історикам займатися вивченням боротьби євреїв проти нацистського геноциду поза контекстом радянського підпільно-партизанського руху, тому вивчення теми відбувалося за межами СРСР. На другому історіографічному етапі центр досліджень перемістився в Україну. Констатовано необхідність продовження процесу контекстуалізації й концептуалізації єврейського руху опору в рамках загальноукраїнської історії. Наголошено на визначальній ролі держави в освітній політиці та формуванні колективної пам'яті про події Другої світової війни. Окреслено подальші напрями досліджень.

Ключові слова: Голокост, Шоа, геноцид, окупаційний режим, ґетто, єврейський рух опору, підпілля, партизани, історіографія.

У 2020 р. європейські народи відзначають 75-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом. Ця епохальна подія залишається темою жвавих дискусій у науковому та суспільно-політичному просторах. Не втрачає актуальності її гуманітарне й концептуальне осмислення. Однією з найтрагічніших сторінок історії Другої світової війни став Голокост. Під час існування СРСР вивчення цієї катастрофи європейського єврейства наражалося на суттєві обмеження. Особливо це стосувалося єврейського опору нацизму. Уважалося, що на окупованій території Радянського Союзу із загарбниками могли боротися тільки радянські підпільники й радянські партизани. Від моменту проголошення державної незалежності України перешкоди було знято, розпочалося активне наукове опрацювання проблеми.

Напередодні та під час Другої світової війни на території України поряdkували різні держави, вона була історичною домівкою для багатьох народів. Ці обставини зумовили регіонально-адміністративний поділ країни, вплинули на особливості розвитку антинацистського й антифашистського руху опору. Зокрема регіональна, національна та ідеологічна строкатість України зумовила діяльність на її території відразу декількох національно-політичних течій опору. Кожна з них була організаційно об'єднана і структурована, могла включати значну кількість представників

інших етносів, однак у своїй діяльності надавала перевагу захисту інтересів певної держави чи національної спільноти¹. На Західній Волині та на Галичині, де мешкала чимала кількість поляків, серйозною опозицією нацистам став польський рух, представлений Армією крайовою, іншими організаціями. Ці ж регіони, а також Буковина, стали осередком для українського руху опору, очоленого ОУН(б) й УПА. Решта окупованої Німеччиною та її союзниками території Української РСР стала базою для радянського руху опору під проводом партійно-державних органів СРСР.

Окрему сторінку в історію спротиву нацизму й фашизму на території України вписав єврейський народ. Його боротьба привернула увагу значної кількості дослідників, що дало змогу створити солідний корпус наукових праць із проблеми, сформувавши певну фактологічну, теоретичну бази. Продовження процесу вивчення різних аспектів теми періодично потребує історіографічного осмислення пройденого шляху, фіксації досягнень і прорахунків, визначення перспективних напрямів дальших студіювань.

Після Другої світової війни розпочався перший етап дослідження різних аспектів історії Голокосту, включно з історією єврейського руху опору в Україні. Він характеризувався вивченням Голокосту в усіх європейських країнах та в Північній Америці, накопиченням фактичного матеріалу, спробами перших узагальнень, створенням синтетичних праць історіографічного, теоретичного плану. Окремі аспекти боротьби євреїв на території України також привертала увагу зарубіжних дослідників, але розглядалися у загальноєвропейському контексті й не вписувалися в річище історії української. Хоча у СРСР уже в 1945 р. почали друкуватися матеріали з боротьби євреїв проти нацизму, але висвітлювалася вона суто в рамках діяльності радянських підпільно-партизанських формувань².

Із 1950-х рр. головним центром вивчення історії Голокосту став ізраїльський меморіал «Яд Вашем». Навколо цієї інституції згуртувалася група дослідників (Д.Міхман, І.Арад, Ш.Спектор та ін.), які зробили вагомий внесок і в розробку історії єврейського руху опору в Україні. У заголовку монографії Д.Міхмана автор заявив «єврейський погляд»³ на історіографію Катастрофи. Утім обраній проблемі потрібен не лише єврейський, а й український, польський, французький і будь-який інший погляди на трагедію та боротьбу євреїв під час Другої світової війни.

Варто наголосити, що немає нічого поганого, коли внесок в антинацистську й антифашистську боротьбу жінок досліджують жінки, мешканці певного регіону займаються краєзнавчими пошуками, а роль у русі опору окремих народів висвітлюють представники відповідних національностей. Однак на певному етапі досліджень, при переході від накопичення суми фактів до теоретичного осмислення абсолютно необхідним стає більш урівноважений і беземоційний науковий погляд на проблему. Такий підхід створює умови для критичних оцінок пройденого дослідниками шляху, уникнення корпоративних перебільшень та монополізації права на істину, уможливорює відсторонений погляд на проблему, відтворення об'єктивнішої картини подій⁴.

¹ Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми. – Дніпро, 2017. – С.87–88.

² Єврейський народ в боротьбі проти фашизму: Матеріали III антифашистського митингу представителів єврейського народу і III пленума Єврейського антифашистського комітета в СРСР. – Москва, 1945. – 151 с.

³ Міхман Д. Історіографія Катастрофи: Єврейський взгляд: концептуалізація, термінологія, підходи і фундаментальні питання / Пер с англ. – Днепропетровск, 2005. – 448 с.

⁴ Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору... – С.191.

Наприклад, Я.Хонігсман не піддав критичному аналізу або уточненню повідомлення про підпільну групу, яка влітку 1942 р. виникла в тернопільському гетто. До її складу входили кілька молодиків з єврейської поліції. Начебто вони дістали пістолети та гранати й утекли до партизанів⁵. Однак відомо, що в той час на території Тернопільської обл. ані українських, ані радянських, ані польських партизанських формувань попросту не існувало.

Слід також брати до уваги, що ми виходимо з положення, що рух опору в Україні у широкому сенсі протистояв не тільки нацистам, а й румунським, угорським, італійським та іншим фашистам. Крайньою формою поняття «фашизм» у його широкому розумінні є німецький нацизм. Отже, залежно від контексту, ми можемо послуговуватися термінами «антифашистський рух опору», «антифашисти». Але також у значенні боротьби проти, власне, гітлерівських окупантів користуватимемося поняттям «антинацистський рух опору»⁶.

Історія євреїв періоду Другої світової війни найчастіше характеризується в літературі категоріями «Голокост», «Шоа», «Катастрофа», «геноцид», «трагедія», «рятівники», «праведники миру». Однак поряд із ними використовуються дефініції, що означають єврейський народ не тільки народом-жертвою, а й народом-борцем, не лише об'єктом, а й суб'єктом Другої світової війни. Необхідно наголосити, що суб'єктність боротьби євреїв проти нацизму та фашизму не може надати ані їх участь у радянських, українських, польських формуваннях, ані індивідуальний опір окремих громадян. Тільки організований, колективний і самостійний спротив надає його учасникам необхідну суб'єктність, яка, своєю чергою, має важливе суспільне та психологічне значення.

Однак, як правило, дослідники боротьби євреїв проти нацизму й фашизму об'єднують поняттям «єврейський опір» як їх участь у складі організаційно та політично незалежних єврейських формувань, так і у складі іншонаціональних течій руху опору, а також індивідуальні акти опору. Наприклад, І.Щупак визначав це явище таким чином: «Під опором Шоа ми розуміємо будь-які дії, групові або індивідуальні, спрямовані проти гітлерівської антисемітської ідеології та практики»⁷.

Такий синкретизм можливий на етапі формування фактологічної бази й в описових працях, але ставить перепони на шляху теоретичного осмислення проблеми. На нашу думку, методологічно цілком вірно виокремлювати як об'єкт дослідження діяльність створених євреями політично та організаційно незалежних партизанських загонів і підпільних організацій, котрі можна об'єднати поняттям «єврейський рух опору». Це явище необхідно відрізнити від «участі євреїв у русі опору» інших країн та народів, і від неорганізованого й незбройного «цивільного спротиву» євреїв. Інакше кажучи, варто розрізнити поняття «спротив/опір євреїв» та «єврейський рух опору».

Також необхідно враховувати, що значна кількість незалежних єврейських підпільних груп і партизанських загонів пізніше погоджувалися на підпорядкування радянським або польським структурам. Таким чином, до моменту приєднання ці формування належали до єврейського руху опору, а після – до радянського чи польського. Можна припустити, що в радянських повоєнних звітах про «антифашистську боротьбу» деякі самостійні єврейські групи було відразу записано як радянські.

⁵ Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. – Л., 1998. – С.229.

⁶ Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору... – С.61–63.

⁷ Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаєння (закінчення) // Український історичний журнал. – 2016. – №5. – С.186.

Ф.Винокурова зазначала, що певні зарубіжні фахівці заперечують існування власне єврейського опору (такого, що його М.Тяглий назвав «специфічно-єврейським»⁸) на окупованій території СРСР: мовляв, євреї там не були організованою спільнотою, не об'єднувалися у громади, а тому просто влилися до радянського підпільно-партизанського руху. На думку вінницької авторки «категоричність в цьому питанні не є цілком коректною»⁹. Погодимось з Ф.Винокуровою та посилимо її тезу: організований і політично незалежний єврейський рух опору в Україні існував.

Зауважимо, що єврейський рух опору завжди вивчався в контексті історії Голокосту¹⁰, включав усі акти спротиву, в яких брали участь представники єврейського народу¹¹, і не виділявся в окремий об'єкт історіографічного дослідження. Поставлена автором мета якраз і полягає в дослідженні феномену самостійного єврейського опору, його історіографічному й теоретичному осмисленні в науковій літературі. Запропонований підхід не є єдино вірним, але його актуальність полягає в тому, що поряд з іншими він сприятиме популяризації боротьби євреїв проти нацизму та фашизму, структуризації подальших студій, систематизації фактів, явищ, уточненню категоріально-понятійного апарату.

Одночасно із засадничою дефініцією «єврейський рух опору», іншими принципово важливими поняттями, що визначають внутрішнє наповнення боротьби євреїв проти нацизму й фашизму, є «опір» і «протистояння». Саме ці два терміни, детально проаналізовані Д.Міхманом, набули найбільшого визнання серед істориків єврейського походження¹². Перший використовується щодо збройних актів, а другий визначається як активні ненасильницькі дії з метою самозбереження на відміну від бездіяльності або покірності. Він може включати у себе економічні, релігійні, культурні, організаційні та інші аспекти.

Унікальність єврейського руху опору полягала у відсутності загального політичного центру, якому підпорядковувалися б єврейські партизани й підпільники, а також у його екстериторіальності, адже він не мав опори на свою етнічну чи державну територію та не ставив собі за мету її визволення від окупантів. На особливий характер єврейського опору вплинула не тільки історична відокремленість єврейських громад від сусідніх етносів, а й політика нацистів, котра передбачала сувору ізоляцію євреїв від іншого населення. Тож специфіка єврейського опору визначалася його відокремленістю від решти мешканців та більшою, навіть винятковою жорстокістю окупаційної політики стосовно євреїв порівняно з іншими етносами й релігійними групами.

Специфічними були також види єврейського руху опору. Відсутність власної держави та навіть етнічної території, ізолюваність від сусідніх народів в умовах тотального терору й загрози повного винищення обумовили своєрідність єврейського спротиву геноциду. Якщо радянські борці зосередилися на партизанських діях, індивідуальному терорі, диверсіях у промисловості та на транспорті, прихильники

⁸ Тяглий М. Предисловіе // Єврейський опір в Україні в період Голокосту / За ред. М.І.Тягло. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2004. – С.5.

⁹ Винокурова Ф. Спротивление евреев политике геноцида: Наум Монастырский – узник Жмеринского гетто и участник подпольной группы // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – 2008. – №2. – С.82.

¹⁰ Медведовська А.Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпро, 2016. – 239 с.; Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння // Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.152–172.

¹¹ Стрільчук М. Єврейський опір під час Голокосту в Україні: історіографічний аспект // Грані. – Т.22. – №12. – Дніпро, 2019. – С.23–29.

¹² Міхман Д. Историография Катастрофы... – С. 242.

польської підпільної держави накопичували сили для потужного повстання у вирішальний момент, а українські націоналісти віддавали перевагу оборонним діям на захист українського населення від німецького терору й економічної експлуатації, то діяльність євреїв-антинацистів була сфокусована на боротьбі за фізичне виживання власного народу в умовах Катастрофи.

Історики приділили класифікації форм і методів єврейського спротиву особливу увагу. Детальний та глибокий аналіз різновидів протидії євреїв окупантам сприяв вивченню методів цивільного опору всього мирного населення окупованих територій. І.Альтман у шостому розділі своєї праці простежив найпоширеніші методи спротиву євреїв. До них він відносив прагнення будь-що зберегти життя власне і своїх близьких, невиконання розпоряджень влади, нелегальне виробництво й торгівлю, спроби дати фізичну відсіч, намагання сховатися або втекти, ухиляння від реєстрації чи роботи, підробку «арійських» документів, мужню поведінку під час страт, акти самогубства, прояви солідарності та добротності, передсмертні слова про відплату катам. Також автор звертає увагу на важливі умови, в яких здійснювався опір євреїв: надзвичайна складність організованої дії обумовлювалася майже повною відсутністю чоловіків призовного віку, а також безжальною системою колективної відповідальності й заручництва¹³.

А.Подольський серед форм опору виокремлював такі: збройний, беззбройний (але організований), напіворганізований або стихійний, пасивний¹⁴. М.Тяглий подає дещо ширшу типологію єврейського опору: економічне протистояння (незаконне виробництво товарів, контрабанда, матеріальна взаємодопомога), організоване протистояння (створення й діяльність структур для мобілізації людських і матеріальних ресурсів у боротьбі з режимом), культурне та духовне протистояння (індивідуальні або колективні дії, спрямовані на збереження морально-психологічної окремішності, національної й людської гідності), релігійне протистояння (поведінка згідно з морально-етичними нормами юдаїзму), перехід на нелегальне становище та втечі, збройний опір (підпільна, партизанська діяльність, повстання)¹⁵.

Необхідно враховувати, що межі між опором і співпрацею з окупантами часто були умовними й рухливими. Так, поліціанти служби порядку в єврейських гетто безумовно були колабораціоністами, але відомі випадки, коли вони брали участь у підпільній діяльності та повстаннях. Ф.Винокурова навела неоднозначний приклад діяльності начальника жмеринського гетто А.Гершмана. З одного боку, він виявляв щире турботу про своїх підопічних, учиняв дії, котрі можна розцінити як акти опору, а з іншого – його звинуватили в тому, що він видав на смерть 286 утікачів із браїлівського гетто¹⁶.

Однозначно оцінити й пояснити ці факти непросто. Я.Грицак зробив це так: «Роздільна лінія між виною і невинністю, колаборацією та спротивом часто була тонкою і ледь помітною. Прагнення вижити змушувало вибирати різні ролі»¹⁷. Отже екстремальні умови життя при «новому порядку», складність психології людей, які опинилися на окупованій території, багатофакторність впливу на їхні моделі поведінки зумовило те, що часто межа між співпрацею та спротивом не була чіткою або могла кількаразово змінюватися.

¹³ Альтман І.А. Жертви ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945. – Москва: Фонд «Ковчег», 2002. – С. 305–372.

¹⁴ Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні. – К., 2007. – С.75.

¹⁵ Тяглий М.І. Протистояння євреїв Крима нацистському геноциду (1941–1944) // Культура народів Причорномор'я. – Вып.66. – Симферополь, 2005. – С.65.

¹⁶ Винокурова Ф. Сопротивление евреев политике геноцида... – С.81–105.

¹⁷ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К., 2008. – С.128.

У зв'язку з цим постає питання: які дії можна вважати актами спротиву, а які – громадянською та індивідуальною активністю? Будь-яка активність партизанів і підпільників, окрім професійної й сімейно-побутової, уже була опором окупантам. Але як, наприклад, оцінювати культурну або соціальну діяльність у гетто? Чи можна вважати опором ухилення від виконання розпоряджень окупантів, страйк, мітинг, утечу, прослуховування радіо, релігійний обряд? На нашу думку, будь-яка умисна, усвідомлена діяльність могла стати актом опору в тому випадку, якщо за неї громадянам загрожували кримінальні покарання з боку окупантів, у першу чергу ув'язнення або смерть. Варто наголосити, що оскільки українські землі перебували в різних зонах окупації з різними режимами, то один і той самий учинок міг бути актом опору в одній зоні та не бути таким – в іншій. Крім того, навіть в одній зоні окупації за аналогічну діяльність євреєві могло загрожувати покарання, а неєвреєві – ні. Відповідно, для єврея такий усвідомлений учинок міг стати актом опору.

Ретельний аналіз розвитку історіографії, теоретичних основ і термінології єврейського опору здійснив головний історик ізраїльського інституту та музею «Яд Вашем» Д. Міхман. Серед іншого, він уважав, що в 1940–1950-х рр. при вивченні проблеми побутував однобічний, «чорно-білий» погляд на рух опору, який не зважав на проміжні відтінки. Усі німецькі окупанти були «поганими», а всі учасники антинацистської та антифашистської боротьби – «гарними». Ситуацію в Німеччині того періоду ізраїльський історик назвав «одержимістю опором», коли прагнення відновитися й реінтегруватися в Європу вело до бажання довести масовий антинацизм німців шляхом суттєвих перебільшень¹⁸.

У цей самий період відбувалися звеличення та апологетика єврейського спротиву. Утім в обох випадках це мало й позитивний ефект, адже призвело до поглибленого опрацювання джерельної бази, ретельнішого теоретичного осмислення проблеми. Наприклад, суттєво розширилося семантичне поле поняття «опір». У 1960-х рр. у науковий обіг було запроваджено термін «кидуш ха-хаїм» («освячення життя»), який у нашому контексті означав «пасивний опір»: прагнення вижити всупереч планам повного знищення євреїв. Це проявлялося в економічному й політичному саботажі, різних формах взаємодопомоги, культурному та духовному протистоянні, утечах і переховуванні. Увага до таких форм опору посилилася в 1970-х рр., коли у суспільстві стала очевидною дієвість незбройного спротиву, а серед дослідників зріс інтерес до повсякденності.

Поступово у середовищі єврейських істориків завойовують визнання два терміни, які розділяли боротьбу євреїв на дві складових: «протистояння» (вчинення активних дій із метою самозбереження, що охоплювали ухилення від розпоряджень окупантів, саботаж, утечу) й «опір» (перш за все збройний). Д. Міхман писав у зв'язку з цим, що «у євреїв, німців та європейців [...] виникло поняття широкого кола ненасильницьких дій, що включають протест, відмову, ухилення й порушення порядку, і все це у загальних рисах називається на івриті “аміда”. У середині цього кола є менше коло збройного опору (гітнаддут)»¹⁹.

На нашу думку, термін «збройний опір», яким традиційно об'єднують діяльність партизанів і підпільників, не зовсім відповідний у тому сенсі, що єврейські підпільники дуже рідко вдавалися до збройних акцій. В умовах гетто нагода використати зброю траплялася не часто. Для цього конче бракувало власне самої зброї й боєприпасів, самих окупантів чи поліцаїв, а репресивні наслідки таких акцій

¹⁸ Міхман Д. Историография Катастрофы... – С.241.

¹⁹ Там же. – С.242.

ставили під загрозу не тільки життя підпілля, а й усього гетто. Водночас для проведення незбройних акцій у підпілля існувало значно більше можливостей.

Порівнюючи єврейський та європейський опір, Д. Міхман підкреслив, що як стратегія виживання в усіх народів Європи був вибір між опором та колабораціонізмом, однак євреям політика геноциду такого вибору не залишала. Як наслідок, навіть культурна й освітня діяльність в єврейському середовищі ставали формою опору. Стосовно збройної протидії, єврейські бійці могли зробити одне з трьох: завдати німцям втрат і загинути самі; урятувати окремих людей або групи шляхом утечі; здійснити подвиг, щоб пробудити совість світу й відновити честь єврейського народу. Таким чином, збройна відсіч євреїв окупантам перебувала у принципово іншій площині порівняно з європейцями.

Також показово, що Д. Міхман розділив поняття «єврейський опір» та «опір євреїв», присвятивши розгляду цього аспекту окремий підрозділ своєї праці. Крім того, історіограф цілком слушно зауважив, що межі між індивідуальними формами колабораціонізму й опору дуже рухливі, можуть перетинатися. Наприклад, це видно у випадку німецьких офіцерів, які здійснили замах на А. Гітлера в липні 1944 р., або представників Армії крайової поблизу Вільнюса, які встановили зв'язок із німцями, сподіваючись на їхню підтримку в боротьбі з комуністами.

Насамкінець Д. Міхман з'ясував співвідношення і взаємовплив між «міфічною пам'яттю» й «раціональною історіографією». У підсумку автор зазначив, що поряд зі спробами кожний раз знову перевіряти факти минулого за допомогою нових підходів та інструментів, дослідникові належить здійснювати «безперервний аналіз історіографічних тенденцій і суспільної зацікавленості історичними епізодами»²⁰.

Окрім розробки й уточнення категоріально-понятійного апарату для подальшого студювання єврейського руху опору в Україні потрібне вдосконалення його контекстуалізації та концептуалізації. На сьогодні вивчення діяльності цієї течії опору відбувається доволі ізольовано від загального руху опору в Україні. Із необхідністю інтеграції історії євреїв України у загальноукраїнську історію погоджуються й у середовищі вітчизняних дослідників єврейського походження. Так, А. Подольський писав, що потрібно «розглядати історію Голокосту, трагічну долю українських євреїв у роки нацизму як частину загальної історії українців і євреїв, як складову частину історії України часів Другої світової війни». Водночас ми не можемо погодитися з автором щодо «зосередженості української історіографії на моноетнічному образі історії»²¹. По-перше, саме у СРСР формувалася моноетнічна версія історії Української РСР, в якій не було місця євреям, полякам, німцям, грекам, болгарам, гагаузам та іншим народам республіки. По-друге, після розпаду СРСР вітчизняні історики зосередилися на заповненні тих прогалів у нашому минулому, про які раніше писати не дозволялося. Природно, що більшу частину літератури було присвячено титульній нації, водночас ці праці містять численні матеріали і про інші національності. По-третє, серед опублікованих за останні тридцять років досліджень є значна кількість студій, присвячених різним етносам України. Тобто сучасну українську історіографію аж ніяк не можна звинуватити в моноетнічності, замовчуванні чи фальсифікації. Крім того, плюралізм підходів і тем історичних досліджень, відсутність жорсткого диктату з боку влади створює відчутні труднощі для утвердження спрощених узагальнень і монопольного панування тієї

²⁰ Там же. – С. 243–273, 438.

²¹ Подольський А. Пам'ять, яка вона? (Роздуми про культуру пам'яті в Україні на прикладі ставлення до історії Голокосту) [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/427-anatolii-podolskyi-pamiat-i-aka-vona-rozdumy-pro-kulturu-pamiat-i-v-ukraini-na-trykhladi-stavlennia-do-istorii-holokostu>

чи іншої концепції. Інша справа, що контекстуалізацією історії євреїв України та інших етносів у національний наратив, вишівські та шкільні підручники, у політику пам'яті повинні займатися не стільки окремі історики, скільки державні інституції. Тому наявність проблем у цій галузі це не провина історіографії, а проблема державної політики. І ці два явища не варто змішувати чи плутати. До слова, якщо діяльність щодо меморіалізації трагедії Голокосту зусиллями єврейської громади за певного сприяння держави реалізується, то створення місць пам'яті, присвячених єврейському руху опору, перебуває на узбіччі суспільної уваги. По-четверте, на жаль, у частини авторитетних фахівців набула популярності думка про панування у сучасній вітчизняній історіографії україноцентризму, який, до того ж, помилково тлумачиться як вульгарний етноцентризм. Спростуванню такого погляду автор цієї статті присвятив один із сюжетів своєї монографії²².

Уписати єврейський опір у контекст історії руху опору в Україні означає не тільки й не стільки збирання та опис фактів участі євреїв у боротьбі на території України у складі самостійних підпільно-партизанських формувань або у складі інших національно-політичних течій опору. У першу чергу це – синхронізація термінології й періодизації, класифікація форм і методів, мотиваційних чинників спротиву, порівняльний аналіз характерних ознак боротьби єврейських антинацистів та антифашистів з українським, радянським і польським рухами опору в Україні та взаємодії з ними. На поточний момент єврейський рух опору в Україні краще контекстуалізований в історію єврейського опору в Європі, аніж у загальну історію руху опору в Україні. Своєю чергою, означені шляхи контекстуалізації є частиною процесу концептуалізації єврейського опору в Україні, який, найперше, полягає в його розгляді не як автономного й малопов'язаного з Україною та українським народом явища, а як невід'ємної частини руху опору в Україні, історії України загалом.

Подолання такої ізоляції (а іноді самоізоляції) може мати не тільки наукове, а й помітне суспільне значення. Адже єврейський рух опору має бути вписаний не тільки у синтетичні наукові праці з історії України, а й у шкільні підручники та закарбований у колективній пам'яті багатонаціонального народу нашої країни.

У 1999 р. в тодішньому Дніпропетровську засновано науково-просвітницький центр «Ткума» («Відродження»), який сьогодні перетворився на Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» – один з основних вітчизняних центрів дослідження проблем, пов'язаних із Голокостом, зокрема історії єврейського опору. Центр видає академічну серію «Бібліотека Голокосту “Ткума”», науковий журнал «Проблеми Голокосту». Під його егідою розпочато процес включення історії єврейського опору до навчально-методичної літератури, яка друкується з 2009 р.²³, створено музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Водночас у Києві з 2002 р. функціонує Український центр вивчення історії Голокосту – громадська організація, створена в партнерстві з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України. Із 2004 р. центр видає часопис «Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі», виконуються наукові дослідження не тільки геноциду євреїв, а й ромського населення України. Крім того, активну наукову,

²² Див.: Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору... – С.42–55.

²³ Підручник з історії: проблеми толерантності: Методичний посібник для авторів та редакторів видавництва. – Чернівці, 2012. – 128 с.; Щупак І.Я. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ, 2009. – 148 с.; Його ж. Історія Голокосту: Програма факультативного курсу / елективного курсу / курсу за вибором для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ, 2015. – 12 с.; Щупак І. Евреи в Украине: Вопросы истории и религии с древнейших времен до Холокоста. – 2-е изд. – Днепропетровск, 2009. – 148 с.

просвітницько-видавничу діяльність здійснює заснований 2006 р. Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. У 2015 р. під його (та інших інституцій) егідою організовано міжнародну наукову конференцію пам'яті митрополита Андрея (Шептицького), на якій порушувалися й питання спротиву нацистам. Загалом діяльність цих трьох установ помітно сприяє контекстуалізації боротьби євреїв проти нацизму й фашизму в рамках історії України.

Певні підсумки тривалої пошуково-наукової роботи співробітників «Ткуми» та їхніх колеґ підбито у фундаментальній двотомній праці з історії Голокосту в Україні²⁴, особливу увагу також приділено різним аспектам боротьби євреїв проти нацизму. Хоча єврейський рух опору автори книги не виокремлюють як самостійне явище, вони вводять у науковий обіг чимало нових емпіричних матеріалів, а також пропонують низку концептуальних узагальнень.

Із проголошенням державної незалежності в 1991 р. центр досліджень боротьби місцевих євреїв проти нацизму й фашизму перемістився в Україну. Праці зарубіжних істориків продовжують відігравати важливу роль у вивченні теми, але кількість, сюжетне розмаїття та наукова новизна публікацій виводять їхніх українських колеґ на чільне місце. Одним із перших вітчизняних фахівців, хто ретельно простудіював матеріали російських, польських, білоруських, ізраїльських архівів і почав досліджувати історію Голокосту в Україні, став С.Єлісаветський. Фактично саме з його праць почався другий етап вивчення єврейського руху опору в Україні. Стаття в «Українському історичному журналі» 1995 р. і книга 1999 р. – перші праці, в яких розкривалася тема спротиву євреїв на всій окупованій території України²⁵. На думку автора, єврейський рух опору на українських землях було представлено розрізненими бойовими групами, які утворювалися у відповідних ґетто. Тільки у Волинській і Рівненській областях виникли 18 єврейських бойових груп, зокрема в Любомлі, Шацьку, Маневичах, Дубні, Рафалівці, Дубровиці. Ці групи займалися облаштуванням схованок для євреїв на території ґетто, збиранням зброї, організацією взаємодопомоги та втеч, індивідуальними терактами. Драматичним і водночас героїчним апофеозом їх діяльності ставали повстання або збройні виступи під час повної ліквідації того чи іншого ґетто, що супроводжувалося масовим винищенням єврейського населення. Так сталося у волинських ґетто Луцька, Кременця, Мізоча, Тучина. Кременецьке ґетто боронилося цілий тиждень, тільки за перші два дні виступу було вбито 16 німців і поліцаїв. Найбільш підготовлений спротив чинили 60 підпільників із тучинського ґетто. Більшість із них загинули, але їхній героїзм дав змогу втекти від карателів двом тисячам приречених на винищення людей²⁶.

На Галичині потужні бойові групи діяли у львівському ґетто й таборі примусової праці у Бродях. Збройні виступи відбулися в Рогатині, Борщові, Бродях. Найбільшою резонансною акцією стало кількадедне повстання восени 1943 р. 120 єврейських підпільників під час остаточної ліквідації нацистами Янівського концтабору зі львівськими євреями, де ще залишалися 5 тис. ув'язнених. О.Гогун і Ж.Ковба наводять документ, в якому повідомлялося: «Євреї боронилися у майстернях і бараках, кидалися на німців з ножами і бритвами, різали горлянки і

²⁴ Круглов А., Уманский А., Шупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия». – Дніпро, 2016. – 564 с.; *Их же*. Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатье. – Дніпро, 2017. – 456 с.

²⁵ Єлісаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С.59–72; Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Упор. С.Я.Єлісаветський. – К., 1999. – 424 с.

²⁶ Єлісаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі... – С.60.

розбивали голови. Одна з єврейок захопила кулемет і протягом певного часу обстрілювала німців... Вбито 40 німців, всіх євреїв замордовано»²⁷.

Іноді єврейські боївки проводили операції за межами своїх гетто або створювали свої партизанські загони. Так, напередодні ліквідації гетто в Борщові на Тернопільщині підпільники перебралися у сусідній ліс. Звідти 17 листопада 1943 р. вони здійснили напад на борщівську в'язницю та звільнили 50 арештантів. С.Єлисаветський згадував і про діяльність інших єврейських партизанських загонів на Прикарпатті й Волині, котрі спочатку діяли самостійно, а потім приєдналися до радянського руху²⁸. Узагальнених кількісних даних про єврейський рух опору в Україні автор не подає.

О.Суровцев, розкриваючи основні форми опору буковинських євреїв, намагався спростувати тезу, що тисячі їх у роки війни покійно йшли на смерть. Своєрідним запереченням цього факту була діяльність у Чернівцях єврейської антифашистської організації, що виникла в перші дні румунської окупації й не припиняла своєї боротьби до березня 1944 р. Ініціаторами створення та першими керівниками були М.Батеро, Я.Дейч, Л.Рейтер²⁹.

Ш.Спектор стверджував, що у Західній Україні, де гетто існували до літа 1942 р., виникли групи єврейського опору. Інакше ситуація склалася на схід від старого польсько-радянського кордону. Тотальне і швидке знищення гітлерівцями євреїв, а також демографічний склад єврейського населення, яке залишилося під окупацією, не сприяли виникненню опору. Утім автор зібрав деяку інформацію про епізоди, котрі можна віднести до єврейського опору у Вінницькій і Кам'янець-Подільській обл. Зокрема в Ярмолинцях група озброєних євреїв два дні билася з окупантами, знищивши 16 поліцаїв і 5 німців. На станції Селекційна у 5 км від Іллінців єврейська молодь добула 5 пістолетів і кілька гранат та об'єдналася в бойову групу, але при спробі перейти до лісу загинула в бою з поліцією. У Хмільнику юнак на прізвище Вайсман зібрав групу з 11 осіб. Вони здобули зброю і 23 жовтня 1943 р. втекли до лісу та приєдналися до партизанів³⁰. Зауважимо, що джерела, з яких отримана ця інформація, потребують додаткової верифікації.

О.Круглов зазначав, що єврейські партизанські загони і групи виникли навесні – улітку 1942 р. на території Волині, Галичини та Вінниччини. Зокрема на Волині з літа по грудень 1942 р. оперували близько 1 тис. єврейських партизанів у складі 30–40 груп. Вони склалися з осіб, котрі змогли втекти з гетто й таборів. Значна частина організаторів цих загонів раніше була учасниками підпілля³¹. Беручи до уваги наведені О.Кругловим та іншими дослідниками факти, можемо констатувати, що першими партизанами в лісах Галичини стали представники саме єврейського руху опору.

На документах 27 архівосховищ створено монографію І.Альтмана, в якій спеціальний розділ присвячено опору загарбникам. Окремо розглянуто незбройний опір (моральний, індивідуальний, фізичний), організований опір (підпілля, повстання

²⁷ Гогун О., Ковба Ж. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів // Голокост і сучасність. – 2010. – №1. – С.143–153.

²⁸ Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі... – С.60, 64.

²⁹ Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – С.12.

³⁰ Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и в партизанском движении на территории Советской Украины // Яд Вашем: Исследования. – Ч.1. – Иерусалим, 2009. – С.161, 163.

³¹ Круглов А. Участие евреев в партизанском движении и подпольной борьбе в Украине // Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатье. – С.360–361.

в ґетто), євреїв-партизанів (самостійні загони, сімейні табори, участь у радянському русі опору). Російський дослідник навів багато прикладів різновидів опору на території СРСР та інших країн Європи, але в нашому контексті більше уваги привертають зроблені автором узагальнення.

І.Альтман звернув увагу на умови, в яких розвивався опір євреїв: мешканцями ґетто стали жінки, діти, непрацездатні й люди похилого віку. Чоловіки призовного віку здебільшого були мобілізовані до армії або знищені в перших акціях нацистів. Необхідно також брати до уваги стан моральної втоми і «психологію приреченості» більшості євреїв, фізичну й інформаційну ізольованість їх від зовнішнього світу. Нагальною проблемою став не тільки дефіцит зброї та інших засобів нелегальної боротьби, а щоденна нестача їжі, одягу, медикаментів. Крім того, окупанти запровадили систему колективної відповідальності та заручництва. Ця система часто змушувала підпільників відмовлятися від акцій, які призводили до масових страт³².

Дослідник підкреслив, що єврейські підпільники вирішували два головних завдання: підготовка повстання в момент ліквідації ґетто і створення партизанських загонів із переправленням до них максимальної кількості в'язнів. Для їх реалізації потрібно було піднімати моральний дух мешканців ґетто, шукати однодумців, домогтися нейтралітету або й допомоги від юденрату, знешкоджувати агентів ґестапо, добувати гроші і продовольство, виготовляти фальшиві документи, установлювати зв'язки з місцевими організаціями опору, переправляти та зберігати зброю на території ґетто тощо³³.

Із погляду І.Альтмана, слід розрізняти колективний «збройний опір» (самооборону) й «повстання в ґетто». Перше явище характеризувалося пасивною обороною з метою заподіяння максимальної шкоди ворогові, друге відрізнялося більшими масовістю, тривалістю, завданими втратами, а також (як правило) супроводжувалося спробою масової втечі на «арійський бік» або до лісу в пошуках партизанів. Критерії ефективності збройних акцій автор поділяв на матеріальні (дуже незначні) й моральні (мали на меті психологічний ефект від демонстрації волі єврейського народу до опору)³⁴.

Стосовно єврейських партизанських загонів І.Альтман робить припущення, що на території України діяли до 50 груп і загонів загальною кількістю 1500–1700 бійців³⁵. Більшість із них були розгромлені карателями або влилися до складу радянських і польських загонів.

В інших регіонах України про існування самостійних єврейських партизанських загонів або сильних підпільних організацій майже нічого невідомо. На нашу думку, причинами цього стали два чинники. Перший визначався набагато меншою здатністю євреїв, які давно жили під більшовицькою владою, до самоорганізації; другий обумовлювався значно меншою кількістю громадян єврейської національності на території Центральної і Східної України. Частина з них устигла евакуюватися, інші були масово знищені нацистами відразу в перші місяці окупації.

На прикладі подій на Криму, описаних М.Тяглим, можна оцінити труднощі, які стояли на перешкоді зародженню єврейського опору. Автор указав причини, що завадили євреям в організації колективного спротиву: короткотривалість існування єврейських адміністрацій у кримських містах, які часто очолювали неавторитетні

³² Альтман И.А. Жертвы ненависти... – С.305, 338, 340.

³³ Там же. – С.337.

³⁴ Там же. – С.338, 347.

³⁵ Там же. – С.357, 359.

люди; знищена ще за СРСР традиція єврейської самоорганізації; психологічна розгубленість і необізнаність євреїв про плани нацистів на їх цілковите винищення. Як наслідок, на півострові так і не з'явилося жодного формування єврейського руху опору³⁶.

Поряд з очевидними успіхами дослідників єврейського руху опору, досі не здійснено спроб його періодизації. Розробка такої періодизації ще потребує додаткової наукової аргументації, але припускаємо, що вона може спиратися на наступні віхи в розвитку єврейського опору: зародження підпілля після утворення гетто; групові втечі євреїв із гетто до лісу й організація там партизанських загонів і сімейних таборів; повстання в гетто; знищення нацистами більшості єврейських партизанських загонів узимку 1942–1943 рр. або їх приєднання до радянських і польських формувань.

Виходячи зі сказаного вище, боротьба євреїв проти нацизму й фашизму концептуально виглядає наступним чином. Установити чітку межу між опором і неопором можна тільки у залежності з умовами окупаційного режиму, який мав суттєві відмінності на різних територіях. Будь-яка усвідомлена діяльність могла стати актом опору лише в тому випадку, коли виконавцям за неї загрожувало кримінальне покарання з боку окупантів, у першу чергу позбавлення волі або смерть. Межа між опором і колабораціонізмом часто була розмитою та рухливою, а мотивація актів опору – багатофакторною й суперечливою. Існує різниця між опором євреїв та єврейським опором. Українські євреї змогли чинити не тільки індивідуальний і стихійний опір геноциду чи боротися у складі радянських підпільно-партизанських формувань, структур ОУН та УПА, підрозділів Армії крайової. У деяких випадках їм удалося створити організаційно й політично самостійні підпільні організації та партизанські загони, котрі можна об'єднати поняттям «єврейський рух опору». Його метою була не зміна політичного режиму чи звільнення території, а фізичне виживання єврейського народу або збереження людської гідності перед обличчям неминучої загибелі. Єврейський рух опору став невід'ємною складовою антинацистського й антифашистського руху опору в Україні поряд з українським, радянським та польським рухами. При вивченні єврейського опору має здійснюватися його порівняльний аналіз з іншими рухами опору в Україні, а також з єврейським рухом опору в інших країнах Європи. Пам'ять про його учасників повинна бути увічнена на державному рівні.

У підсумку, дослідження феномену єврейського руху опору, аналіз історіографії й теоретичне осмислення проблеми дають змогу зробити певні висновки. Під час існування СРСР вивчення боротьби євреїв проти геноциду окремо від радянських підпільно-партизанських формувань не допускалося. Формування та опрацювання джерельної бази, публікація наукових праць із цієї теми були можливими тільки за межами СРСР. У зв'язку з цим, історіографію єврейського руху опору в Україні можна поділити на два етапи: 1945–1991 рр. і з 1992 р. Після закінчення Другої світової війни та утворення Держави Ізраїль головним центром вивчення Голокосту був Національний меморіал катастрофи й героїзму «Яд Вашем». Серед зарубіжних істориків вагомий внесок у дослідження теми зробили І.Арад, Ш.Спектор, Д.Міхман. Завдяки їхнім зусиллям не тільки зібрано та описано величезний фактичний матеріал, а й удалося органічно інтегрувати опір євреїв у загальноєвропейський контекст.

Наукове дослідження теми в Україні почалося після проголошення державної незалежності. Основними осередками студіювання різних її аспектів стали

³⁶ Тяглый М.И. Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941–1944). – С.67–68.

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» та Український центр вивчення історії Голокосту. За останнє тридцятиріччя вітчизняним історикам удалося зібрати і проаналізувати величезний масив документів, описати значну кількість подій, пов'язаних з антинацистською та антифашистською діяльністю єврейського народу, підготувати кілька вагомих видань, що сприяло помітному просуванню в науковому осягненні вказаної проблематики. Зокрема доволі ретельно вивчено форми й методи боротьби, мотивація спротиву. Продовжується історіографічне, а також теоретичне осмислення окремих аспектів теми.

Серед вітчизняних істориків, у чиїх працях розкривалися різні аспекти організованої боротьби євреїв проти нацизму й фашизму на території України, слід відзначити Ф.Винокурову, С.Єлисаветського, О.Круглова, Ж.Ковбу, С.Левітаса, А.Подольського, О.Суровцева, М.Тягло, І.Щупака. В їхніх студіях висвітлено окремі сюжети історії самостійного, організаційно незалежного єврейського руху опору, здійснено класифікацію його форм і методів, докладно вивчено мотивацію. Водночас історія єврейського спротиву в Україні не стала предметом спеціального комплексного дослідження у вітчизняному та зарубіжному історієписанні 1945–2020 рр., не здійснено її історіографічного аналізу. Необхідно продовжити роботу з контекстуалізації й концептуалізації єврейського руху опору в рамках загальноукраїнської історії. Дотепер дослідники, зокрема, достатньою мірою не висвітлили особливості спорудження підпільниками різного роду криївок і схованок у гетто і таборах (їх архітектура, типологія, функціональне призначення); деталізації потребують факти боротьби з колабораціоністами й економічно-адміністративний саботаж; не запропоновано періодизацію розвитку єврейського руху опору; додаткового аналізу потребують психологічні аспекти діяльності підпільників гетто та партизанів. Саме такі завдання стоять перед майбутніми дослідниками цієї проблеми.

REFERENCES

1. Altman, I.A. (2002). *Zhertyy nenavisti: Kholokost v SSSR, 1941–1945*. Moskva. [in Russian].
2. Elisavetskij, S. (1998). *Polveka zabveniya: Evrei v dvizhenii Soprotivleniya i partizanskaya borba v Ukraine (1941–1944)*. Kyiv. [in Russian].
3. Hohun, O., Kovba, Zh. (2010). Zbroiny vystup yevreiv u Yanivskomu tabori v informatsiinykh zvitakh ukrainskykh i polskykh natsionalistiv. *Holokost i suchasnist – Holocaust and Modernity*, 1, 143–153. [in Ukrainian].
4. Hrytsak, Ya. (2008). *Zhyttia, smert ta inshi nepryiemnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Khonigsman, Ya. (1998). *Katastrofa evrejstva Zapadnoj Ukrainy*. Lvov. [in Russian].
6. Kruglov, A., Umanskij, A., Shchupak, I. (2016). *Kholokost v Ukraine: Rejkhskomissariat «Ukraina», gubernatorstvo «Transnistriya»*. Dnipro. [in Russian].
7. Kruglov, A., Umanskij, A., Shchupak, I. (2017). *Kholokost v Ukraine: nemetskaya voennaya zona, rumynskaya voennaya zona, distrikt "Galichina", Zakarpatyje*. Dnipro. [in Russian].
8. Medvedovska, A.F. (2016). *Holokost v Ukraini v suspilnii dumtsi kintsia XX – pochatku XXI st.: Dys. ... kand. ist. nauk*. Dnipro. [in Ukrainian].
9. Michman, D. (2005). *Holocaust historiography: A Jewish Perspective: Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*. Dnipropetrovsk.
10. Podolskyi, A. (2007). *Uroky mynuloho: Istorii Holokostu v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Podolskyi, A. *Pamiat, yaka vona? (Rozdumy pro kulturu pamiaty v Ukraini na pryklady stavlennia do istorii Holokostu)* Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/427-anatolii-podolskyi-pamiat-ia-ka-vona-rozdumy-pro-kulturu-pamiaty-v-ukraini-na-pryklady-stavlennia-do-istorii-holokostu> [in Ukrainian].
12. Shchupak, I. (2009). *Evrei v Ukraine: Voprosy istorii i religii s drevnejshikh vremen do Holokosta*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
13. Shchupak, I. (2016). Uroky Holokostu v ukrainskii istorichnii nauks i osviti: vid naratyvu do osmyslennia i postanovky suspilnoho pytannia pro pokaiannia. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 152–172. [in Ukrainian].
14. Shchupak, I.Ya. (2009). *Holokost v Ukraini: Poshuky vidpovidei na pytannia istorii*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
15. Shchupak, I.Ya. (2015). *Istorii Holokostu: Prohrama fakultatyvnoho kursu / elektyvnoho kursu / kursu za vyborom dlia 10–11 klaviv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

16. Slobodianiuk, M.A. (2017). *Antyfaszystycki ruch Oporu w Ukraini (1939–1944 rr.): istoriohrafiiia problemy*. Dnipro. [in Ukrainian].
17. Spektor, Sh. (2009). Uchastie evreev v soprotivlenii i v partizanskom dvizhenii na territorii Sovetskoj Ukrainy. *Yad Vashem: Issledovaniya*, 1, 155–170. Ierusalim. [in Russian].
18. Strilchuk, M. (2019). Yevreyskiy opir pid chas Holokostu v Ukraini: istoriohrafichnyi aspekt. *Grani*, 22, 23–29. [in Ukrainian].
19. Surovtsev, O.A. (2006). *Holokost u Pivnichnii Bukovyni ta Khotynshchyni v roky Druhoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
20. Tyaglyj, M.I. (2005). Protivostoyanie evreev Kryma natsistskomu genotsidu (1941–1944). *Kultura narodov Prichernomor'ya*, 66, 64–74. [in Russian].
21. Vinokurova, F. (2008). Soprotivlenie evreev politike genotsida: Naum Monastyrskij – uznik zhmerinskogo getto i uchastnik podpolnoj grupy. *Holokost i suchasnist – Holocaust and Modernity*, 2, 81–105. [in Russian].
22. Yelysavetskiy, S.Ya. (1995). Yevrei v antyfaszystskomu Opori i radianskomu pidpilno-partyzanskomu rusi v Ukraini. *Ukrainskiy istorichnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 59–72. [in Ukrainian].

Mykola Slobodianiuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,

Professor at Department of Ukrainian Studies,

Dnipro National University of Railway Transport named after academician V.Lazarian

(Dnipro, Ukraine), nikslobo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-0818>

The Jewish Resistance Movement in Ukraine: From Context to Concept

Abstract. The purpose of the study is a comprehensive analysis of publications on the history of the Jewish Resistance movement in Ukraine and its theoretical understanding. **Methodology.** The problem-chronological, historical-comparative and historical-systematic methods, methods of terminization, periodization, actualization, classification, historiographic analysis and synthesis are used. **Scientific novelty** consist in the separation of the Jewish Resistance movement in Ukraine as an independent object of study. Periodization of the study of the problem and clarification of terminology is proposed. A conceptual view of the place of the Jewish Resistance in the history of the anti-fascist struggle is presented. The importance of synchronizing the categorical-conceptual apparatus in the study of the Jewish resistance movement in Ukraine, on the one hand, and the resistance movement in Ukraine as a whole, on the other hand, was emphasized. The analysis of the main historiographic stages is carried out, the main centers for studying the problem and the results achieved are identified. **Conclusions.** The need to distinguish resistance of the Jews from Jewish resistance is noted. The historiography of the Jewish Resistance movement in Ukraine can be divided into two stages: the first (1945–1991) and the second (since 1992). The necessity of continuing the process of contextualization and conceptualization of the Jewish resistance movement within the framework of all-Ukrainian history is stated. The crucial role of the state in educational policy and the formation of a collective memory of the events of the World War II is emphasized. Further research areas are identified.

Keywords: Holocaust, Shoah, genocide, occupation regime, ghetto, Jewish Resistance movement, underground, guerrillas, historiography.